

Akademik
general-pukovnik
MIHAILO APOSTOLSKI

Uloga oslobođenih delova Jugoslavije u završnim operacijama

I

Narodnooslobodilački rat (NOR) i revolucija u Jugoslaviji otpočinja kao ustanak naroda i narodnosti Jugoslavije u potpunoj okupaciji zemlje. Međutim, sa prvim oružanim ustaničkim akcijama, nastojalo se i uspevalo da se stvaraju slobodne teritorije, koje su u daljem razvoju ustanka, odnosno NOR i revolucije, služile kao baza, pre svega za odmor jedinica, za snabdevanje raznom opremom, za ishranu, za zbrinjavanje ranjenika i bolesnih boraca i dr.

Slobodne teritorije stvorene tokom rata gubljene su i stvarane nove, da bi se u 1944. godini do uspostavljanja sremskog fronta, konačno oslobodila Srbija sa Kosovom i delovima Vojvodine, Makedonija i Crna Gora.

Veoma bi bio značajan istraživački rad o stvaranju slobodnih teritorija tokom NOR-a i revolucije, zatim kako su organizacijski uređivane, da bi vršile ulogu operativne osnovice u daljem razvoju ustanka, odnosno NOR-a i revolucije, ali i u izgradnji narodne vlasti do konstituisanja državnosti.

Uređenje slobodnih teritorija, koje je stvarala centralna grupa (operativna grupa Vrhovnog štaba) prenošeno je i na oslobođene teritorije, koje su se stvarale u domenu pojedinih glavnih štabova.

Na ovaj način je obezbeđeno jedinstvo u pogledu uređenja slobodnih teritorija, kao što su: organizacija vojnoteritorijskih organa,

organizacija nove revolucionarne vlasti, zatim društveno-političkih organizacija (NOF, AFŽ, USAOJ) kao organa borbe i dr. No, jednovremeno se izgrađivalo i jedinstveno gledište o ulozi slobodnih teritorija, kao opšta baza i kao operativna osnovica.

Uloga slobodnih teritorija, a posebno onih koje je stvarala centralna grupa, može se shvatiti samo kao operativna osnovica za širenje ustanka, sa koje su vršeni prodori u razne pravce, kao npr. prodor brigada u Bosansku krajinu (1942), bitke na Neretvi i Sutjesci (1943), ili prodor u Srbiju 1944, čiji je cilj bio da se pravovremeno, organizovano sačeka razvoj događaja u drugoj polovini 1944. godine. U ondašnjoj situaciji to je značilo pomoć razvoju NOR-a i revolucije u Srbiji i Makedoniji, ali i način da se organizovano dočeka kapitulacija Carske Bugarske, no jednovremeno i da se oteža izvlačenje nemačke Grupe armija »E« iz Grčke.

U ovom izlaganju, u najkraćim crtama, izložićemo uređenje konačno oslobođene teritorije koja je obuhvatala Srbiju sa Kosovom i delom Vojvodine, Makedoniju i Crnu Goru, kao i njenu ulogu od stvaranja sremskog fronta. Do konačnog oslobođenja pomenute teritorije, do kapitulacije Carske Bugarske, vodile su se žestoke borbe sa bugarskim okupatorima, a potom sa nemačkim snagama Grupe armija »E« koja je otpočela povlačenje iz Grčke, kao i sa nemačkim snagama koje su se posle jaško-kišinjevske operacije povlačile iz Rumunije. U ove operacije spadaju: beogradska operacija, zatim operacije za oslobođenje južne Srbije, Makedonije, Kosova i Crne Gore, kao i operacije do uspostavljanja sremskog fronta. Ovo ukazuje na to da bi konačno oslobođena teritorija, opustošena od ratnih operacija, mogla poslužiti kao baza za razvoj operacije. Trebalo je da se obnove privreda i saobraćaj, da se dogradi narodna vlast i dr.

U vremenu kada je uspostavljen sremski front pa do njegovog proboja i proterivanja nemačkih i kvislinških snaga, teritorija Jugoslavije je imala sledeći status: front, preko kojeg su se spajali levo krilo Crvene armije, na istočnom frontu, i desno krilo zapadnih saveznika u Italiji; okupirana teritorija (severozapadni delovi) na kojoj su se vodile borbe, no i postojanje slobodnih teritorija u pozadini neprijatelja; i konačno oslobođena teritorija koja se uređivala kao baza fronta.

II

Rukovodstvo jugoslovenskog ustanka, odnosno narodnooslobodilačkog rata i revolucije (CK KPJ i Vrhovni štab) u periodu priprema i izvođenja završnih operacija za oslobođenje zemlje, usmerilo je

svesne i organizovane revolucionarne snage i široke antifašistički raspoložene narodne mase, na maksimalnu mobilizaciju i aktivnost u borbi za definitivno ostvarivanje strategijskih, političkih i vojnih ciljeva narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. To je značilo dovesti do konačnog razbijanja i uništavanja okupatorskih i kvislinških oružanih formacija, kao i definitivno uspostavljanje i učvršćivanje organa narodne vlasti i suvereniteta Jugoslavije.

Vrhovni komandant J. Broz Tito je, i tom prilikom, istakao veoma značajnu strategijsku koncepciju KPJ za produženje borbe protiv okupatora, i izneo da je Jugoslavija nedeljiva zemlja ravnopravnih naroda i »da ne može biti govora o nekom miru dok još imamo i jedan komad naše zemlje pod okupatorom«.¹ U uvodniku organa CK KPJ »Borbi« (od 17. januara 1945. godine) naglašava se — da borci i rukovodioci oružanih formacija, radnici i seljaci, narodna vlast, antifašističke organizacije, »svi moraju u čitavom svom radu biti prožeti jednom jedinstvenom mišlju — raditi za front, raditi za pobjedu, učvrstiti vezu fronta i pozadine, *napraviti od oslobođene teritorije pobjednički ratni logor*«.

Pred patriotskim revolucionarnim narodnim masama, predvođenim KPJ, u tome periodu bio je istorijski zadatak — realiziranje opšteprihvaćene parole: »Svi na front — sve za front«, što je značilo maksimalnu mobilizaciju svih ljudskih snaga i materijalnih potencijala u borbi za definitivno oslobođenje zemlje.

Na oslobođenoj teritoriji, a posebno u Beogradu — koji je prema Titovoj oceni bio »ključ za dalje razvijanje naše revolucionarne strategije«,² produžio je intenzivni proces učvršćenja već konstituisane državnosti — jačanje i razvoj društveno-političkog i ekonomskog sistema izraslog iz NOR-a. Zatim se preduzimaju aktivne mere za legalizovanje pravnog kontinuiteta Jugoslavije i njene pune nezavisnosti u odnosu na saveznike. Preduzete su opsežne mere i za obezbeđenje slobodne teritorije od unutrašnjih kontrarevolucionarnih snaga, no jednovremeno i posjedanje i čuvanje državnih granica zemlje, kao i mere za rešavanje mnogih drugih problema za konsolidovanje oslobođenih teritorija, kao što su: uspostavljanje regularnog rada organa narodne vlasti, razvijanje kulturne i prosvetne aktivnosti, uspostava školskog sistema, otvaranje i rad škola itd.

Orijentacija na sopstvene snage, odnosno na potencijale naroda i narodnosti Jugoslavije, isticana tokom celog rata, kao strategijsko

¹ J. B. Tito, *Sećanja i poruke — 30 godina pobjede nad fašizmom*, str. 36.

² »Tito o Beogradu u narodnoj revoluciji«, *Godišnjak grada Beograda*, knj. VI 1959. g., str. 5.

polazište, u uslovima kada je jugoslovensko ratište dobilo svoje posebno mesto u okviru koordiniranih napora armija antihitlerovske koalicije u završnoj etapi drugog svetskog rata, ima presudni značaj za dalji razvoj NOR-a i revolucije, ali jednovremeno i za konsolidovanje, i priznavanje Demokratske Federativne Jugoslavije kao nezavisne i ravnopravne članice antihitlerovske koalicije. Ovo je bilo presudno da se isključi svaka mogućnost za realizovanje plana o podeli »*fifti — fifti*«, kao i uticaju Velike Britanije i SSSR-a na Jugoslaviju. Sve je ovo bilo posebno značajno za konačno konstituisanje i posleratni razvoj Jugoslavije, no jednovremeno i uslov da opstane kao apsolutno nezavisna i slobodna zemlja.

III

Postojanje oslobođene teritorije bilo je posebno značajno u fazi pripreme i izvođenja završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje. Postojanje oslobođenih teritorija potvrđuje unutrašnji i spoljnopolički značaj Jugoslavije. Pri tome, treba imati u vidu da se u završnoj etapi NOR-a i revolucije radilo o visokom stepenu međusobne zavisnosti procesa unutrašnje — vojne, političke, institucionalne, kulturne i ekonomske — konsolidacije zemlje, sa jedne strane, i borbe za međunarodno priznavanje nove Jugoslavije i priznavanje rezultata narodnooslobodilačkog rata, sa druge strane. Unutrašnjopolitički procesi imali su primarni karakter, a postojanje oslobođene teritorije, kao i narasle i dokazane vojne moći NOVJ, bio je odlučujući faktor u izgradnji povoljne pozicije DFJ u okvirima antihitlerovske koalicije. Stoga, ovom prilikom, neophodno je makar i najsažetije ukazati na temeljne procese i dostignuća na planu unutrašnjopolitičke konsolidacije oslobođene teritorije kao osnovne pretpostavke za razumevanje sposobnosti nove Jugoslavije da izbori međunarodno priznavanje, da očuva suverenitet naroda i narodnosti, i da obezbedi slobodu u izboru oblika i tipa društvenog uređenja.

Na planu borbe za međunarodno priznavanje nove Jugoslavije, kao produženje već do tada postignutih rezultata, mogu se izdvojiti neki procesi i dostignuća, posle stvaranja oslobođene teritorije koji su posebno značajni za realizovanje ciljeva i daljeg razvoja NOR-a i revolucije.

1. Državno-pravno konstituisanje je tokom stvaranja oslobođene teritorije ušlo u završnu fazu. Razvojem i oblikovanjem posebnih, međusobno povezanih, struktura vojne i civilne vlasti izgrađuje se jedinstvena unutrašnjopolitička organizacija, koja je uz NOVJ pred-

stavljala ključni faktor obeležavanja izgradnje novog sistema. Dopr-šava se sistem narodnooslobodilačkih odbora, preko opštinskih sred-skih i zemaljskih organa vlasti, antifašističkih veća pojedinih fede-ralnih jedinica DFJ na čelu sa AVNOJ-em. Uporedo, sa ovim se vrši centralizacija i koncentracija vlasti i odlučivanja po ključnim pita-njima razvoja nove Jugoslavije, ali jednovremeno se podstiče i raz-voja samouprava narodnooslobodilačkih odbora u organizovanju ži-vota na oslobođenoj teritoriji.

2. Stvaranjem i konsolidacijom oslobođene teritorije, destrukci-ja snaga i organa starog poretka i sistema dovedena je do kraja. Pored proterivanja snaga okupatora, razbijene su i krupne kvislin-ške grupacije, od kojih je za oslobođenu teritoriju i njenu ulogu u završnim operacijama najznačajnije bilo razbijanje snaga i uporišta Nedića i Mihailovića, sredinom 1944. godine u Srbiji. Ovim su bile poražene osnovne kontrarevolucionarne i izdajničke snage i time stvoreni uslovi za dalji razvoj i stabilizaciju novog sistema vlasti.

Međutim, u toku završnih operacija zadat je poražavajući udar i Pavelićevoj, ustaškoj državi (NDH), po važnosti drugom stožeru kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji. Pored ovoga, preduzete su i mere bezbednosti oslobođene teritorije.

3. Oslobođena teritorija i procesi stabilizacije organa nove vla-sti na njoj, snažno su uticali na politička, idejna i nacionalna stru-janja u najširim narodnim masama. Razbijanje temelja starog sis-tema vlasti i odnosa, izvršeno institucionalizacijom narodne revolu-cionarne vlasti, uz vojne uspehe NOVJ, doprinelo je revolucionisa-nju svesti, a time i političkom aktiviranju širokih slojeva stanovni-štva, posebno mladih. Istovremeno, dovršava se diferencijacija stan-ovništva i ostataka buržoaske klase, a pojedine — nekompromito-vane grupe, nakon sporazuma Tito-Šubašić, aktivnije se uključuju u oslobođenje zemlje i konsolidaciju novog poretka.

4. Nacionalni program KPJ, zasnovan na principima bratstva i jedinstva i nacionalne ravnopravnosti, kao i prava naroda na samo-opredeljenje, postepeno je materijalizovan i realizovan na oslobođe-noj teritoriji. Organizovanjem izbora na oslobođenoj teritoriji i da-ljim razučivanjem novog političkog sistema, stvoreni su uslovi za is-poljavanje političkog subjektiviteta širokih narodnih masa u ostva-rivanju nacionalne ravnopravnosti;

5. Organizacija i konsolidacija oslobođene teritorije doprinela je daljoj afirmaciji i daljem učvršćenju vodeće i rukovodeće uloge KPJ. Budući da je KPJ tada bila integrisana u sve vojne i političke struk-ture na slobodnoj teritoriji, ona je bila i bitni konstitutivni činilac i

elemenat novog političkog sistema. Istovremeno, nove ustanove i odnosi uređivani su direktno uputstvima i propisima najviših organa NOR-a i revolucije, a to znači Vrhovnog štaba, CK KPJ, i predsedništva AVNOJ-a, što govori da je KPJ kao organizator NOR-a i revolucije sve vreme imala revolucionarnu inicijativu, no i neophodnu kontrolu nad procesima organizacije oslobođene teritorije.

6. Step en organizovanosti i razvijenosti osnovnih poluga novog političkog sistema vidljiv je i iz činjenica da je nova vlast preduzela u tom periodu više ekonomskih, pravnih i političkih mera radi dalje konsolidacije života na oslobođenoj teritoriji. Tako je, na primer, Odlukom predsedništva AVNOJ-a, od 21. novembra 1944. godine, započeo proces stvaranja državnog sektora privrede. Istog dana je doneta i Odluka o delimičnoj amnestiji. U februaru 1945. godine ukinuti su pravni propisi okupacionih vlasti.³ U aprilu iste godine, izdavanjem Uputstva o obrazovanju vlada federalnih jedinica DFJ, pristupa se realizaciji (pravno-normativnog) sadržaja principa nacionalne ravnopravnosti naroda Jugoslavije. Nakon toga, za nepunih mesec dana — od 9. aprila do 4. maja antifašistička veća federalnih jedinica DFJ formirale su vlade.

Izneta aktivnost osnovnih pravaca delovanja KPJ i organa nove vlasti ukazuje na to da su konsolidacija organa nove vlasti i političko-ekonomska organizovanost oslobođene teritorije bili osnova i determinator položaja i moći DFJ u borbi za međunarodno priznavanje i dokazivanje legitimnosti nove vlasti.

Konstituisanje i institucionalizovanje novog političkog i društvenog sistema dobija još više na značaju, tim pre što je to period (od polovine 1944. godine do kapitulacije Nemačke) intenzivnih rasprava i dogovaranja velikih sila — članica antihitlerovske koalicije o budućem odnosu snaga i raspodeli moći u evropskim i svetskim razmerama. Međutim, nužno je da konstatujemo da su se na prostoru DFJ susretali i sukobljavali interesi Velike Britanije i SSSR-a, ali i činjenica je da su te dve sile prema Jugoslaviji nastupale dogovorno, tj. sa prethodno međusobno usaglašenih, bar načelnih pozicija i interesa. Svakako, između pomenutih sila sporan je bio i karakter vlasti, koja se organizovala u DFJ.

Nezavisno od kalkulacija i pritisaka saveznika pozicija DFJ bila je određena sledećim činjenicama: (1) postojanjem brojne i snažne NOVJ, odnosno JA, kao snage samostalnog oslobođenja naroda i teritorije Jugoslavije; (2) postojanjem velike oslobođene teritorije na

³ D. Klenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, VIZ, Beograd 1962. godine.

kojoj je *de facto* novi politički sistem već funkcionisao i preuzeo osnovne državne prerogative; (3) stepenom doprinosa borbe NOVJ protiv fašističkih agresora i njihovih saveznika i protivu fašizma kao ideologije.

Polazna pozicija DFJ, tj. Centralnog komiteta KPJ i Tita u borbi za sticanje legitimiteta i međunarodnog priznanja bila je sadržana u stavu da unutrašnji revolucionarni raskid sa starim poretkom nema uticaja na međunarodni subjektivitet nove Jugoslavije, te da ona ne predstavlja novi subjekt u međunarodnoj zajednici i čiji legitimitet ne zavisi od priznavanja država i međunarodnih organizacija. Stoga je i logičan produkt takvog stava bila i odluka o preuzimanju međunarodnih obaveza stare Jugoslavije,⁴ čime je stvoren dodatni argument u legitimisanju nove vlasti. U tom kontekstu, posebno je značajna činjenica da je nova vlast uspešno organizovala život, bezbednost i rad na oslobođenoj teritoriji, uz aktivno učešće najširih masa naroda, čime je dokazana i zasnovanost njene unutrašnjopolitičke legitimnosti.

Oslobođena teritorija, da bi izvršavala svoju funkciju baze za jedinice na frontu, morala je da bude bezbedna, kako bi se život i rad na njoj razvijao slobodno. Posle proterivanja nemačkih jedinica i razbijanja kvislinških organizacija i uporišta Mihailovića i Nedića, bezbednost teritorije su ugrožavali ostaci četnika i balista, kao i ostaci nekih drugih kontrarevolucionarnih elemenata protiv kojih su jedinice KNOJ-a i OZNA, vodile borbu, produžavajući da ih uništavaju. Međutim, trebalo je i granice obezbediti. Po proterivanju nemačkih jedinica Grupe armija »E«, koja se preko teritorije Jugoslavije povlačila, neophodno je bilo sprečiti povlačenje zaostalih nemačkih malih jedinica i grupa iz Grčke. Paralelno sa ovim, trebalo je sprečiti kontrarevolucionarne sile da prelaze preko granice u susedne zemlje i obratno.

Već tokom borbi sa jedinicama nemačke Grupe armija »E«, glavni štab Makedonije usmerio je tri divizije (48, 49. i 51) ka južnim granicama Jugoslavije, tako da je po proterivanju nemačkih jedinica, glavnina ovih divizija dislocirana u pograničnim gradovima: Strugi, Ohridu, Resenu, Bitolju, Đevđeliji, Dojranu, Valandovu i Strumici.⁵

Pored operativnih jedinica za neposrednu zaštitu granice i bezbednost oslobođene teritorije, angažovani su i vojnoteritorijalni organi, partizanski odredi i jedinice KNOJ-a. Na ovaj način, na oslobo-

⁴ Isto.

⁵ Opširnije vidi: Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije*, Beograd 1953. godine.

đenoj teritoriji život i rad su bili potpuno bezbedni, što je omogućilo brzu obnovu privrednog i kulturnog života. Komunikacije su osposobljene za saobraćaj. Izgrađeni su neki privremeni drveni mostovi i obilaznice tako da se saobraćaj odvijao relativno dobro.

Sredinom 1944. godine bio je oslobođen znatan deo površine Jugoslavije (septembra 1944, 170.000 km² ili 70 odsto). Pored toga u pozadini neprijatelja značajne površine, kontrolisale su jedinice Jugoslovenske armije. Prostor oslobođene teritorije zahvatio je deo žitrodnog rejona zemlje u Srbiji, što je bilo izuzetno značajno za urednije snabdevanje hranom. Zatim, veći deo Srbije, Makedonije, Crne Gore, Kosova, Dalmacije i delove Bosne i Hercegovine — krajeve prirodno siromašnih i ekonomski četvorogodišnjim ratom iscrpljenih i opustošenih takođe je trebalo obezbediti hranom. Uspostavljanjem jedinstvenog fronta sa saveznicima, prostor oslobođenih područja primio je ulogu operativne osnovice jedinica Jugoslovenske armije i dela savezničkih jedinica, koje su vodile borbu na teritoriji Jugoslavije, no jednovremeno i oslonac sa kojeg se komuniciralo sa saveznicima.

Za poslednju etapu završnih operacija u okviru ukupnih priprema, i reorganizacije NOVJ u JA, izvršene su neophodne pripreme i na oslobođenim područjima. Opsežne i smišljene pripreme nalagao je sam front — njegovi zahtevi u pogledu popune ljudstvom ratnih jedinica i materijalno-tehničkog i sanitetskog obezbeđenja za odlučnu predstojeću ofanzivu, no jednovremeno i potreba za konsolidacijom i obezbeđenjem već do tada postignutih uspeha u NOR-u i revoluciji, kao i snabdevanjem stanovništva neophodnim potrebama na oslobođenim područjima. U takvoj vojnoj, političkoj i ekonomskoj situaciji, jedinstvo fronta i pozadine, što je jedna od bitnih i originalnih karakteristika NOR-a u vođenju oružane borbe, došlo je do svog punog izražaja.

Jedinstvo fronta i pozadine u ondašnjoj situaciji nije bila samo parola već se u stvarnosti i odvijalo, a najpotpunije se odrazilo parolom: »Sve za front — sve za pobedu«, koja je nastala još u početku NOR-a i revolucije. Ova parola je, na jednostavan ali vrlo sadržajan način, održavala odnos naroda prema oružanoj borbi i revoluciji, ulivala pouzdanje u snagu naroda, u njegovu rešenost da istraje u borbi, no ona utemeljuje i samopouzdanje u sopstvene snage. Njegovo značenje ni danas ne bleđi. Zato i ovom prilikom treba da se podsetimo na Titov komentar uspeha NOR-a. Tito, u govoru na proslavi godišnjice Oslobodilne fronte, 27. aprila 1969. godine, u Velenju, ističe: »Što smo uspeali to nije zasluga samo onih koji su nosili pušku i mitraljez, već svih ljudi koji su nas hranili, i

davali poslednju koru hljeba da bismo se mi mogli boriti. Zasluga je čitavog naroda da je naša herojska borba bila pobjedonosna«. Jedinstvo fronta i pozadine tih dana je prožimala svest i aktivnost ljudi. Tako na primer, »Borba« od 17. 01. 1945. godine piše: »U narodnom ratu nema pobjede bez čvrstog jedinstva fronta i pozadine...« I dalje, poziva da... »svi moraju u čitavom svom radu biti prožeti jednom jedinstvenom mišlju — raditi za front, raditi za pobjedu, učvrstiti vezu između fronta i pozadine, napraviti od oslobođene teritorije pobjednički ratni logor«. Tako su u to vreme shvaćeni zadaci mobilizacije svih ljudskih i materijalnih potencijala, kao neodložan zahtev trenutka za pomeranje fronta na zapad i učvršćenje već izvojevanih tekovina NOB i revolucije.

V

U NOR-u naroda i narodnosti Jugoslavije oružana borba protiv okupatora i njegovih pomagača, zatim izgradnja oružanih snaga, stvaranje narodne vlasti i organizacija ratne privrede neodvojivi su procesi. Organizacioni oblici u kojima su se odvijali ti procesi daju dragocen materijal za razradu koncepcije i izgradnju našeg današnjeg sistema ONO i DSZ. U etapi završnih operacija (od uspostavljanja sremskog fronta do kraja rata) bila je vrlo razvijena struktura narodne i vojne vlasti na oslobođenim teritorijama. Oni, kako tokom čitavog NOR-a, tako i u ovom periodu izvršavaju brojne zadatke: konsolidovanje privrede, organizaciju snabdevanja jedinica na frontu i stanovništva, zbrinjavanje i lečenje ranjenika i bolesnika, uspostavljanje reda na oslobođenim teritorijama, organizaciju mobilizacije i obuke mobilisanog ljudstva, prosvetćivanje, školstvo i opismenjavanje stanovništva itd. Organi narodne vlasti i vojnoteritorijalni organi pozadine, ostvarivali su neprekidnu saradnju i usklađivanje aktivnosti, delovali su jedinstveno i predstavljali su jednu celinu. Koliki je značaj za ishod rata tada pridavan privredi najbolje je istakao Edvard Kardelj u svom članku »O glavnom današnjem zadatku pozadine«. Kardelj kaže: »Oni koji nisu mogli da nas potuku na frontu, ni politički, pokušaće i već pokušavaju da nas slome na području privrede. Tu je sada pred nama front, ne manje važan od one vatrene linije u kojoj tuče neprijatelja naša slavna NOVJ. U tome je krupan politički značaj naše borbe za što brži tempo privredne obnove«. ⁶ Dalje, Kardelj upozorava: »Nema sum-

⁶ *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, Zajednica instituta za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, 1978. g. str. 321.

nje u ratno vrijeme, kakvo je sadašnje, i usred ratne pustoši neophodno je da se centralizuju privredni naponi svih naših naroda, jer samo tako možemo izaći kao pobjednici nad razornim snagama».

Vojnopozadinski organi: komande mesta, vojna područja, korpusne i divizijske oblasti, kao teritorijalna komponenta ukupne vojnopozadinske organizacije, čvrsto je spajala komande ratnih jedinica (preko njihovih organa pozadinskog obezbeđenja) sa organima narodne vlasti i političkim organizacijama. Najvažniji zadaci koje su izvršavali vojnopozadinski organi u zajednici sa organima narodne vlasti bili su: mobilizacija ljudstva, osposobljavanje privrednih objekata i komunikacija, organizacija proizvodnje i prikupljanje mesnih sredstava, regulisanje saobraćaja i prevoza ratnih jedinica i transporta materijala.

Novoformirane komande pozadine armija i komande vojnih oblasti bile su potčinjene Komandi pozadine Ministarstva narodne odbrane.

Snabdevanje materijalno-tehničkim sredstvima ratnih jedinica, i evakuacija materijala i ranjenika, odvijalo se preko armijskih baza i odeljaka, evakuacijskih bolnica i baza Komande pozadine Ministarstva narodne odbrane. Međutim, snabdevanje se vršilo i neposredno iz mesnih sredstava teritorije na kojoj su operisale jedinice. Glavni izvori snabdevanja bila su mesna sredstva, zatim rezerve prikupljane u bazama, sopstvena proizvodnja, ratni plen i pomoć saveznika.

Zahtevi fronta za naraslu Jugoslovensku armiju i za neke jedinice saveznika, zatim snabdevanje stanovništva u ekonomski ratom iscrpljenim krajevima kao i snabdevanje Beograda, nametnuli su potrebu da se raspoloživi ekonomski potencijali na oslobođenoj teritoriji organizovano i što racionalnije koriste. Stoga se na oslobođenim teritorijama ubrzano radilo na obnovi privrede i organizovanom prikupljanju materijalnih sredstava.

Komanda pozadine Ministarstva Jugoslovenske armije organizuje sistem baza. Ističem samo neke: Bečej, Zrenjanin, Pančevo, Zemun, Mladenovac, Niš, Bačka Topola, Sremska Mitrovica, Banja Koviljača i dr.

Ove baze su odigrale veoma značajnu ulogu u ekonomskom uređenju teritorije i snabdevanju, pre svega jedinica na frontu, zatim lokalnog stanovništva i stanovništva ratom osiromašenih krajeva. Potrebno je mnogo prostora i vremena da bi se u potpunosti prikazala njihova aktivnost. Ističemo kao primer rad baze u Pančevu, prema kazivanju general-pukovnika u penziji Mitra Vujovi-

ća.⁷ Tako je, po oslobođenju Beograda, jedan od prvih problema koji je trebalo rešiti, bilo snabdevanje stanovništva hranom. Za to je bio pripremljen plan još na Visu. Pančevo, svojim položajem i ekonomski jakom okolinom, u izvršenju ovoga zadatka predstavljalo je pogodan oslonac. Preko baze u Pančevu organizovana je opravka 4 mlina, meljava žita, vađenje krompira i kupusa u Pančevačkom ritu, organizacija prerade hrane u Vršcu, popravka mosta na Tamišu, izrada pristupa skeli na Dunavu, opravka puteva i željezničkih pruga koji iz Banata gravitiraju prema Pančevu, prihvati i uskladištenje oko 2.000 tona nafte iz Rumunije itd.⁸ Iz ove baze, od oktobra 1944. do marta 1945. godine, proizvedeno je i dopremljeno u Beograd za stanovništvo i za potrebe ratnih jedinica JA: vojničkih odela 8.000 kompleta; čizama i cipela 7.000 pari; brašna 1.600 vagona; kukuruza 200 vagona; suhomesnatih proizvoda 10 vagona; svinjske masti 7 vagona; testenina 1 vagon; kupusa 360 vagona; krompira 500 vagona; sapuna 1 vagon; duvana 2 vagona; pilića 2.000 pari; raznog pića 1.300 hektolitara.

Pored ovoga, nova baza je pružala i usluge za izradu odeće za Crvenu armiju.

Na izvršavanju ovih zadataka bila su angažovana i dva omladinska bataljona (800 ljudi). Prosečna starost omladinaca, koji su radili u veoma teškim zimskim uslovima, bila je 18 godina. I u drugim krajevima, omladina poneta slobodarskim idealima, davala je ogromne doprinose. U jesen 1944. godine 6.000 omladinaca i omladinki, svrstanih u beogradske, sremske i dr. brigade, obrale su kukuruz sa oko 11.000 ha. Ova aktivnost u zimu 1944/45. bila je još intenzivnija.⁹

Iz oslobođenih područja Srbije samo u periodu decembar 1944. mart 1945. godine, isporučeno je borcima za ishranu: pšenice 1.224 vagona, kukuruza 669 vagona, brašna 201 vagona, hleba 82 vagona.¹⁰

Ove količine hrane, dopremljene jedinicama na frontu, govore o urednom snabdevanju Jugoslovenske armije od 800.000 boraca, za koju je samo za mesec dana rata, bilo potrebno oko 960 vagona brašna (po tadašnjim normama). Ovo ukazuje na izvanredno brzo i uspešno uređenje slobodne teritorije u bazu jedinica na frontu, a

⁷ General-pukovnik Mitar Vujović, intendant Vrhovnog štaba NOV i POJ u toku NOR-a.

⁸ Ivan Milutinović; general-lajtnant član Vrhovnog štaba NOV i POJ, razradio je plan snabdevanja Beograda u vremenu kada je Vrhovni štab bio na ostrvu Visu.

⁹ M. Vujović, Referat na naučnom skupu »Armije u stratezijskoj koncepciji NOR-a.«

¹⁰ Isto.

to se moglo postići celokupnim angažovanjem naroda predvođenog Partijom.

I na drugim područjima oslobođene teritorije rešavani su mnogi problemi privrede. Na primer, u Makedoniji relativno brzo je osposobljena putna mreža, preduzete su mere za osposobljavanje železničkog saobraćaja, a južno od Demir-Kapije i u Starom Dojranu počela je izgradnja nove deonice železnice. Organizovano je snabdevanje jedinica i stanovništva.

S obzirom na ekonomsku situaciju u zemlji (u bivšoj Jugoslaviji 76 odsto stanovništva se bavilo poljoprivredom) proizvodnja hrane bila je najvažniji zadatak. Trebalo je naći mere da se što više površina obradi. Poljoprivredni alati, mehanizacija i stoka (zaprega) kao osnovna vučna snaga najvećim delom u ratu su uništeni. Zato se preduzimaju mere koje će ublažiti taj nedostatak. Tu spadaju i mere solidarnosti, ispomoći (mobe, radne akcije, udruživanje), zatim davanje napuštene zemlje siromašnim seljacima na obradu da bi se prehranili (to su začeci kasnije izvedene agrarne reforme). Zatim, situacija je naložila da se formiraju vojne uprave za područje Banata, Bačke i Baranje, kao i za Kosovo. Ove vojne uprave, pored političkog cilja, imale su i ekonomski — da se sačuvaju ekonomski potencijali, a na Kosovu i radi bezbednosti teritorije.

Veoma su inspirativne akcije koje su tokom NOR-a izvođene u Sremu i Slavoniji pod parolom: »Ni zrno žita okupatoru« i pomoć u hrani narodu i partizanima u Bosni.

U Crnoj Gori, gde je svaka četvrta porodica bila bez krova nad glavom, organizovane su akcije za popravku i izgradnju kuća. Zatim, kolektivna ishrana za oko 28.000 ljudi i pomoć za oko 48.000 ljudi.¹¹ Tako je izbegnuta glad.

U Dalmaciji, februarski izbori 1945. godine, prema oceni štabova jedinica i narodne vlasti — pretvorili su se u manifestaciju: »Jedinstva vojske i pozadine«.

VI

Na oslobođenim teritorijama, pored dobrovoljne, uvodi se i obavezna mobilizacija.

Prema naređenju Vrhovnog komandanta, od 25. decembra 1944. godine, počelo se sa formiranjem većih dopunskih jedinica — bataljona i brigada. Dopunske jedinice su kao vojnopozadinske, bile pot-

¹¹ Citirano delo: *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, str. 324.

činjene glavnim štabovima, odnosno korpusnim oblastima. Za svaku armiju formirana je po jedna dopunska brigada. Obično je svaka dopunska brigada imala toliko bataljona koliko je bilo divizija u armiji. Dopunske brigade su formirane i pri nekim glavnim štabovima i u nekim korpusima. Tako je ukupno formirano 13 dopunskih brigada. Brojno stanje dopunske brigade kretalo se i do oko 6.000, a bataljona do oko 2.000 boraca. Mesta boravka dopunskih jedinica nisu bila čvrsto određena. Predviđala se mogućnost njihovog prebacivanja bliže operativnim jedinicama kojima su bile pridodate.¹²

Naređenjem Vrhovnog komandanta, od 30. decembra 1944. godine, regulisano je formiranje regrutnih centara radi obuke.¹³ Regrutni centri popunjavali su dopunske jedinice, a centar je mogao imati i više od 2.000 ljudi.

Obuka u dopunskim brigadama i regrutnim centrima trajala je do dva meseca, a kadrove, naoružanje i opremu davale su operativne jedinice.

Sa oslobođenih teritorija u toku 1945. godine, pored već iznetog formirane su i sledeće jedinice: 8 artiljerijskih brigada, 1 tenkovska brigada, više pešadijskih brigada, 4 inženjerijske brigade, 1 saobraćajna brigada, 1 građevinska brigada, i 1 divizija na Kosovu.¹⁴

U Srbiji je mobilisano prema podacima Osnivačkog kongresa KP Srbije — preko 250.000 boraca,¹⁵ a Makedonija je na front uputila jedan kompletno obučeni i naoružani korpus od oko 24.000 vojnika.¹⁶

Novi borci su do fronta u Sremu i na Drini stizali pešice i vozom, a deo mobilisanog ljudstva iz Makedonije i sa Kosova upućivan je preko Albanije, morem, u sastav Četvrte armije.

Da bi se ravnopravnost naroda i narodnosti još više istakla u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije Sedma makedonska udarna brigada 15. NO — korpusa popunjena je Albancima iz Makedonije koji su se do tada borili u sastavu Četvrte šiptarske brigade kao i novomobilisanim Albancima.

U sastav jedinica na frontu uključeni su i borci iz albanske i drugih narodnosti iz Makedonije, Kosova i Srbije. Na taj način je

¹² *Oružane snage Jugoslavije 1941—1981.*, Vojnoizdavački zavod, 1982. g. str. 82.

¹³ Citirano delo: NOR i socijalistička revolucija, Isto.

¹⁴ *Vojna enciklopedija*, prvo izdanje, sveska 1, str. 220.

¹⁵ Citirano delo: NOR i socijalistička revolucija, isto.

¹⁶ Isto.

omogućeno i narodnostima u Jugoslaviji da ispune svoje obaveze koje su proisticale iz ravnopravosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Nužno je da istaknemo da je i pre ove mobilizacije, u jedinicama NOV i POJ, kao i u partijskim i političkim rukovodstvima bilo pripadnika svih narodnosti.

Učešćem jedinica svih naroda i narodnosti u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije u pobedi nad fašizmom, još više se učvrstilo bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije.

VII

Posle oslobođenja Beograda izvršena je reorganizacija sanitetske službe po ugledu na Crvenu armiju. Pristizanjem većeg broja lekara i sanitetskog osoblja sa slobodnih teritorija pojačan je sanitet jedinica JA, naročito onih na frontu. Na oslobođenim teritorijama organizovana je mreža bolničkih centara za prihvatanje ranjenika i bolesnih boraca. Jednovremeno je povećana i mreža evakuacijskih bolnica za brže izvlačenje ranjenika iz borbenog stroja.

Na oslobođenim teritorijama su stvoreni uslovi za uspešnije lečenje ranjenika, naročito lakih i njihov brži povratak u stroj, no i za bolje lečenje ostalih ranjenika i bolesnika. Ovom prilikom treba istaći dragoceno iskustvo organizovanog lečenja ranjenika i bolesnika u tajnim bolnicama stvaranim tokom NOR-a i revolucije, kao npr. bolnice Vrhovnog štaba, bolnice glavnih štabova i dr. na okupiranim teritorijama. Veliki broj ovakvih tajnih bolnica nisu otkrivene ni do kraja rata. U Sloveniji je npr. bilo oko 60 bolnica u toku NOR-a kroz koje je prošlo 22.000 ranjenika i bolesnika, organizovane na bazi tzv. »postojanki« (bolnička odeljenja organizovana na rastojanju 2—3 časa hoda).¹⁷ U Slavoniji, u jesen 1944. godine, organizovano je 20 tajnih bolnica, gde je lečeno 25.000 ranjenika i 10.000 bolesnika. U Sremu su korišćene kuće simpatizera NOR-a za smeštaj ranjenika. U Makedoniji, pokraj bolnica glavnog štaba i bolnica komandi područja, formirane su i divizijske bolnice,¹⁸ kroz koje je prošlo nekoliko desetina hiljada ranjenika. Sličnih bolnica bilo je i na okupiranim područjima Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske. Prema nekim podacima, u 1942. godini, na teritoriji Jugoslavije bilo je oko 135 partizanskih bolnica.

¹⁷ Dr Đ. Dragić, *Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja*, VIZ, Beograd, 1961. god.

¹⁸ Isto.

Razvoj NOR-a u toku 1944. godine i kasnije zahtevao je brže oslobođenje ratnih jedinica i ustanova od ranjenika i bolesnika sa dugim rokom lečenja. U periodu do 1944. u pozadini i na slobodnim teritorijama, preko mreže bolničkih centara, zbog nedostatka kadra i uslova rada, problem lečenja ranjenika mogao se samo delimično rešiti. Tako je vršeno zbrinjavanje ranjenika i u savezničkim bolnicama, što je značilo veliku pomoć i olakšanje našim ratnim jedinicama i čitavom sanitetu. Ukupno je lečeno u savezničkim bolnicama oko 12.600 ranjenika. I u Crvenoj armiji je iz partizanskih jedinica bilo evakuisano 40 odsto ranjenika.¹⁹

VIII

Na oslobođenim teritorijama odvijala se živa politička, propagandna, kulturno-prosvetna aktivnost i kulturno-zabavni život. Na analfabetskim tečajevima se izvodilo opšte opismenjavanje (u bivšoj Jugoslaviji, u nekim krajevima, bilo je nepismeno preko 70 odsto stanovništva). Otvorene su osnovne i srednje škole, pisani su prvi udžbenici. Vojne škole iz NOR-a prerasle su u viši stepen. Tako je npr. u Generalštabu formiran kurs za komandante divizije, itd.

Aktivirane su biblioteke, pozorišta i drugi oblici kulturne i zabavne aktivnosti. Sve je to pripomoglo da se razvija slobodarski duh, da se aktivira energija naroda i prebrode brojne teškoće kako bi jedinice na frontu, pored materijalnog obezbeđenja, osetile i moralno-političku podršku svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Nužno je da istaknemo da je i stanovništvo u neoslobođenim krajevima u pozadini neprijatelja kao ranije i u završnim operacijama pružalo borbenim jedinicama Jugoslovenske armije izvanrednu pomoć. Ta dragocena pomoć stanovništva ogledala se preko obaveštajno-izviđačkog tajnog rada, zatim izvođenjem akcija u pozadini neprijatelja, bojkotom mera koje je neprijatelj preduzimao, zatim snabdevanju jedinica u pozadini neprijatelja i na frontu materijalnim potrebama i hranom itd. Isto tako, i propagandna aktivnost u pozadini fronta je bila razvijena.

Takođe je neprocenjiva bila pomoć stanovništva našim jedinicama u pozadini neprijatelja i na frontu. Pored toga, dragocena je pomoć i u zbrinjavanju ranjenika i dr.

Diverzantskim i drugim akcijama, npr. na pruži Beograd — Zagreb — Rijeka, tokom NOR-a uništeno je 659 lokomotiva, 4.672 va-

¹⁹ Citirano delo: *NOR i socijalistička revolucija*, isto.

gonu, dok je saobraćaj bio u prekidu 44.640 časova,²⁰ što je predstavljalo veoma značajnu indirektnu pomoć jedinicama NOV i POJ.

Opštenarodni karakter rata Jugoslavije, omogućio je aktiviranje maksimalne podrške naroda oružanoj borbi. Sve do kraja 1943. godine, narodna privreda i plen bili su osnovni izvori za snabdevanje ratnih jedinica. Plen je bio glavni izvor snabdevanja naoružanjem i vojnom opremom. Tako npr. tokom 4 godine rata, NOV i PO Jugoslavije zaplenili su u borbi sa neprijateljem: pušaka 614.000 kom; puškomitraljeza 32.600 kom; mitraljeza 13.000 kom; topova 4.600 kom; automata 18.000 kom; pištolja 70.000 kom; minobacača 7.000 kom; granata 2.000.000 kom; tenkova 900 kom; motornih vozila 20.000 kom.²¹

Posle konferencije u Teheranu, decembra 1943. godine i posle dolaska savezničkih misija u VŠ NOV i POJ, saveznici su se saglasili da jedinicama NOV i POJ treba pružiti izdašniju pomoć. Pomoć saveznika, kako smo već istakli sastojala se u lečenju ranjenika i bolesnika; zatim u zbrinjavanju žena, dece (izbeglica); u formiranju i upućivanju jedinica na front. Isto tako, pomoć je iskazana i u dopremanju naoružanja, vojne opreme, hrane, odeće i obuće, lekova, sanitetskih sredstava i dr.

Na planu razvijanja internacionalizma u borbi protiv okupatora na teritoriji Jugoslavije formirane su jedinice drugih zemalja, i to:²² tri austrijska bataljona; jedan poljski bataljon; dva ruska bataljona; češki bataljon »Jan Žižka«, kasnije prerastao u brigadu; dva mađarska bataljona »Šandor Petefi«; tri nemačka bataljona »Ernest Tehlmam; Italijana oko 40.000; za bugarski pokret otpora: 1 PO; bataljon »Hristo Botev«; 3 brigade i dr.

Međutim, treba istaći da se jedan broj Jugoslovena borio protiv nemačkih agresora u francuskom pokretu otpora, u Čehoslovačkoj i drugde. Formiranjem jedinica drugih naroda u sastavu NOV i POJ i učešće Jugoslovena u pokretima otpora drugih naroda izražen je internacionalistički doprinos naroda i narodnosti Jugoslavije u borbi protiv fašizma.

Dajući ocenu poslednje etape završnih operacija i u vezi s tim i o dobivenoj savezničkoj pomoći, Tito zaključuje: »Suština je, dakle, u tome da smo sami oslobodili svoju zemlju. Pred kraj rata dobili smo znatnu pomoć, jer za to ranije nisu ni postojali uslovi. Stvari ne stoje drugačije, to je historijska istina«.²³

²⁰ *Vojna enciklopedija*, prvo izdanje, sveska 5, str. 788.

²¹ Isto, sveska 8. str. 35.

²² *Oružane snage Jugoslavije 1941—1981*, str. 74.

²³ J. B. Tito, *Sećanja i poruke*, str. 36.

Celokupan zaključak o ulozi i mestu oslobođene teritorije, kao operativne baze, moći će da se da kada se ovaj problem istraži i obradi. Međutim, i od ovog kratkog osvrta na ovaj problem mogu se izvući neka iskustva.

1. Iako je ratom bila opustošena na oslobođenoj teritoriji je veoma brzo obnovljena privreda, no i ceo život.

Da se oslobođena teritorija osposobi kao baza jedinica na frontu, već tokom operacija za uspostavljanje sremskog fronta, može se objasniti pre svega masovnim jedinstvom naroda i njegovom spremnošću da sopstvenim snagama oslobodi zemlju. Ovakvu aktivnost naroda obezbedila je KPJ sa svojom organizacijom NOR-a i revolucije, i stvaranjem novih organa narodne vlasti i društveno-političkih organizacija (NOF, AFŽ, USAOJ), kao i organizovanjem vojnoteritorijalnih organa. Sve ove organizacije (organi narodne vlasti, društveno-političke organizacije i vojnoteritorijalni organi) oslobođenjem svakog pojedinog mesta uspostavljali su normalan razvoj života. Narod je organizovano mobilisan za osposobljavanje slobodne teritorije da odgovori zadacima koji su se javljali uspostavljanjem sremskog fronta i daljim razvojem operacija do potpunog oslobođenja zemlje.

2. Oslobođena teritorija, kao baza odgovorila je potrebama jedinica na frontu. Obezbedila je ishranu jedinica Jugoslovenske armije na frontu i na oslobođenoj teritoriji, no obezbedila je deo hrane i drugih potreba i za savezničke jedinice.

Preduzela je više mera za ishranu stanovništva.

3. Sprovedena je organizovana mobilizacija, što je omogućilo da se na oslobođenoj teritoriji formira više raznih jedinica i upute u sastav jedinica na frontu. Jednovremeno su organizovane i dopunske jedinice za popunu gubitaka.

4. Organizovan je prihvrat ranjenika i bolesnika, čime su rastećivane operativne jedinice, što je imalo odraza na njihovu borbenu sposobnost.

5. Aktiviranjem političkog i kulturnog rada pojačan je realan sadržaj parole: »Sve za front«, a time je pojačana i moralna podrška boraca na frontu.

6. Na oslobođenoj teritoriji je bilo omogućeno i uspostavljanje neposredne veze sa saveznicima, što je bilo posebno značajno za usaglašavanje uzajamne aktivnosti na frontu, odnosno usaglašavanje i koordinaciju pojedinih operacija.